

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.1

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Лариса МАКАРЕНКО,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз формування національної правової культури, що передбачає лише прогресивний її розвиток, із підвищенням рівня інституційної правової культури та загального рівня правокультурності членів суспільства. Зазначено, що правова культура формується не будь-якою правомірною діяльністю суб'єктів права. В переважній більшості правових актів суб'єкти права своєю правомірною поведінкою не створюють нових правових цінностей, а лише реалізують уже існуючі цінності, підтримуючи правову культуру на досягнутому рівні, на відміну від таких суб'єктів права, які своєю протиправною поведінкою заперечують правові цінності, понижуючи рівень національної правової культури.

Стверджується, що для формування правової культури вищого рівня необхідною є активна діяльність суб'єктів права в якості суб'єктів правової культури, тобто діяльність, що спрямовується на створення таких правових цінностей, які забезпечують нові можливості поступального розвитку національної правової системи, підвищення ролі права в суспільстві та ефективного виконання ним найважливішої функції – створення і збереження суспільного миру.

Ключові слова: відповідальна держава, «гарантійна» держава, національна правова культура, правова культура, суб'єкти правової культури.

SOME QUESTIONS OF FORMATION OF LEGAL CULTURE IN UKRAINE

Larysa MAKARENKO,

Candidate of Law Sciences,
Senior Researcher Department of Theory of State and Law
of V. M. Koretsky Institute of State and Law
of National Academy of Sciences of Ukraine

SUMMARY

The article presents the analysis of the formation of national legal culture that assumes progressive development, with higher levels of institutional legal culture and the general level legal culturality members of society. Provided that the legal culture is formed and not any lawful activities of the subjects of law. The vast majority of legal acts of the subjects of their lawful behavior do not create new legal values, but only implement the existing values, supporting the legal culture at that level, in contrast to these entities, who by their wrongful conduct was denied legal values, lowering the level of the national legal culture.

It is argued that the formation of the legal culture of the higher level of required active legal entities as subjects of legal culture, that is activity which is directed to the creation of the legal values which provide new opportunities for the progressive development of national legal systems, enhancing the role of law in society and of effective implementation of critical functions – the creation and preservation of the public peace.

Key words: responsible state, «guaranteeing» the state of the national legal culture, legal culture, legal culture subjects.

Постановка проблеми. Визначальними факторами розвитку національної правової культури виступають держава, в якості суб'єкта права, і суспільство, організоване державою в межах відповідного правового порядку; а тому розвиток національної правової культури залежить від характеру відношення «суспільство-держава» в конкретний історичний період. Від вказаного відношення залежать політика і політична культура в суспільстві, правова політика держави, стан і тенденції розвитку національної правової культури.

Отже, розвиток правової культури виступає як результат діяльності суб'єктів права, тобто переважно в його об'єктивно-стихійній формі, коли цей розвиток може набувати в тому числі негативного спрямування. Натомість у «тіні» залишається свідомо-діяльнісний підхід до розвитку правової культури, її свідоме формування суб'єктами правової культури як способу вдосконалення національної правової системи. Проте формування національної правової культури передбачає лише прогресивний її розвиток, з підвищенням рівня інституційної правової культури та загального рівня правокультурності членів суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розробку теоретико-методологічних і прикладних проблем формування правової культури особи, суспільства і його окремих соціальних груп зробили певний внесок вітчизняні вчені: Г. Балюк, Т. Бачинський, В. Бурмістров, Л. Герасіна, В. Головенко, О. Данильян, Г. Клімова, В. Костиць-

кий, С. Максимов, О. Менюк, Н. Оніщенко, П. Рабінович, С. Сливка, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко, І. Яковюк та ін.

Постановка завдання. Наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати проблемні питання щодо формування та розвитку правової культури в Україні, взявши до уваги певні її аспекти, висвітлити їх у даній статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова культура формується не будь-якою правомірною діяльністю суб'єктів права. У переважній більшості правових актів суб'єкти права своєю правомірною поведінкою не створюють нових правових цінностей, а лише реалізують уже існуючі цінності, підтримуючи правову культуру на досягнутому рівні, на відміну від таких суб'єктів права, які своєю протиправною поведінкою заперечують правові цінності, понижуючи рівень національної правової культури.

Для формування правової культури вищого рівня необхідною є активна діяльність суб'єктів права в якості суб'єктів правової культури, тобто діяльність, що спрямовується на створення таких правових цінностей, які забезпечують нові можливості поступального розвитку національної правової системи, підвищення ролі права в суспільстві та ефективного виконання ним найважливішої функції – створення і збереження суспільного миру.

Насамперед, йдеться про вказану діяльність головного суб'єкта правової культури, яким є сучасна держава, про її відповідальне ставлення до права як найбільш важливого засобу соціального управління в державно організованому суспільстві, про створення й реалізацію для цього державою, як суб'єктом правової культури, певної політичної та правової ідеології.

Ідеї відповідальності держави, панування права мають давні корені, обговорюються вони і сьогодні [1, с. 22].

Слово «відповідальність», зазначає С. Поляков, неминує породжує питання «Перед ким?». Стосовно відповідальності держави напрошується відповідь: перед особою та суспільством, що її породило; саме перед ними й існує в неї відповідальність тією мірою, якою держава відповідає їх уявленням про необхідність для них держави.

Як відомо, зазначає автор, протиріччя сутності держави полягає в тому, що вона повинна вирішувати інтереси всього суспільства, однак володарі державного апарату намагаються використати останній насамперед для себе: тирана, сім'ї правителя, економічного клану або національної групи і тільки потім – для всіх інших. Теорії держави будуються на канонізації однієї із сторін цього протиріччя: держава для суспільства чи для правителя. Сутність держави взагалі – єдність протилежності добра і зла. Сутність конкретної держави (в певний час, на точно визначеній території) поглядає в тому, яка із сторін – добра або зла – переважає в її гримасі [2, с. 5].

Завдяки притаманним їй властивостям, а саме всеосяжності, перетвореності в системі специфічних відносин, норм, установ, відзначеним А. Бауером, держава «матеріалізує» і опосередковує публічну владу (одну з найголовніших, життєво важливих функцій суспільного організму) і задовольняє потребу соціально стратифікованого суспільства бути інтегрованим, організованим і керованим. Відповідність («зціплення») названих властивостей держави і спрямованих на них потреб суспільства визначає цінність держави для суспільства [3, с. 15].

Визнання держави суспільною цінністю, вказує С. Поляков, – передумова для постановки питання про відповідальність держави. Разом із тим під будь-яким прапором і за будь-яких законоположеннях правителі мають спокусу використати владу, яку мають у руках, для особистого і своїх близьких збагачення, розправи з негодними з різних приводів, деякі з яких є просто примхами. У цьому виявляється друге обличчя держави – цінність її

не для суспільства, а для правителів. Ця об'єктивна ознака держави легко перетворює на зло гуманістичне гасло «Людина є вищою цінністю». Зведення цього принципу в абсолют буквально узгоджується з відомим монаршим твердженням «Держава – це я». Прояви зла держави, відзначені історією політичної та правової думки, за словами автора, вказують на те, за що держава повинна відповідати перед суспільством і окремою людиною [2, с. 14, 27].

До визначення відповідальності держави як суб'єкта правової культури, на нашу думку, необхідно підходити з точки зору ефективності реалізації права в суспільстві, ефективності правового регулювання. У цьому зв'язку варто вказати на позицію М. Осипова, який відзначає необхідність створення юридичною наукою інших критеріїв ефективності правових явищ, ніж просте співвідношення «ціль – результат». Для відповіді про ефективність правового явища останнє належить досліджувати не з позиції ціль-результат, а з позиції, що передбачає: розкриття смислу і призначення того чи іншого правового явища в правовій системі суспільства; аналіз функцій даного явища в системі; оцінку значущості даних функцій для суспільства в цілому, для суб'єктів права; виявлення наслідків взаємодії даного правового явища з іншими правовими явищами, що утворюють правову систему; якісно-кількісну оцінку вказаної взаємодії; виявлення і оцінку можливих помилок під час конструювання та здійснення того чи іншого правового явища; врахування незалежних від свідомості факторів, що впливають на правове регулювання, протворність, реалізацію права тощо.

За цього підходу до визначення ефективності враховується не просто формальне відношення між поставленою метою і отриманим результатом, а й такі фактори, як адекватність передбачуваної цілі існуючій або майбутній реальності, визначення потенційно можливого рівня досягнення цілей за допомогою того чи іншого правового явища, визначення реального рівня досягнення вказаних цілей тощо. Дана концепція, на думку автора, дає змогу виявити причини і умови, а також фактори, що сприяють підвищенню ефективності того чи іншого правового явища або перешкоджають йому, без чого неможливо визначити потенційний рівень досягнення цілей.

Одночасно із цією формальною ефективністю М. Осипов вказує також на існування в юридичній науці поняття «соціальна ефективність», необхідність якого зумовлена тим, що правові явища можуть викликати як позитивні, так і негативні наслідки для правової дійсності і соціальної системи [4, с. 164–169].

Проблема визначення ефективності правового регулювання не є предметом даного дослідження, однак ми відзначаємо її методологічне значення в контексті визначення відповідальності держави як суб'єкта правової культури.

У зв'язку із цим варто зазначити, що, за характеристикою В. Томсінова [5, с. XVI–XX], головне завдання загальної теорії держави відомий правознавець і філософ М. Алексєєв бачив у тому, щоб шляхом вивчення матеріальної сторони держави поступово проникнути в її ідеальну природу. Наука мала б виділити основні елементи держави з тим, щоб у результаті такого виділення досягнути того ідейного ядра, яке становить душу держави – життєве начало її матеріального буття [6, с. 22]. Відштовхуючись від ідеї євразійської держави, названої ним «гарантійною» державою, М. Алексєєв писав, що «держава іменується гарантійною насамперед тому, що забезпечує здійснення деяких постійних цілей і завдань, що вона є державою з позитивною місією» [7, с. 17].

«Гарантійну» державу він протиставляв, з одного боку, ліберальній державі, що виступала всього тільки в ролі «нічного сторожа», який обмежує свою діяльність надан-

ням захисту під час порушення прав своїх громадян, та, з іншого – державі формальної демократії, для якої принцип державної діяльності визначається більш або менш випадковою партійною більшістю, що склалася за однієї політичної ситуації і могла змінитися в діаметрально протилежний бік у будь-яких інших конкретних умовах [8, с. 373].

На думку М. Алексєєва, держава в рамках євразійського культурного світу покликана виступати в ролі активного організатора соціального життя, повинна прагнути до того, щоб покращувати матеріальні умови існування людей, стимулювати творчу активність людини. Головною місією цієї держави вчений вважав звільнення людей від жорстокостей особистої боротьби за існування шляхом створення максимально розвиненої матеріально-технічної бази життя, яка була б засобом створення справді духовної культури, тобто такої, яка б утілювала в собі ідею загальнолюдського достоїнства і водночас максимально слугувала б проявленню національних та місцевих особливостей населення євразійського культурного світу.

Діючи на основі певної ідеологічної платформи і будучи в цьому сенсі ідеократичною, «гарантійною» держава, на думку автора, повинна турбуватися не про створення цілісного пануючого світогляду, а про формування та організацію громадської думки, яка відповідає умовам тієї історичної епохи, в рамках якої вона покликана діяти.

У своїх працях з теорії держави М. Алексєєв проводив думку про те, що устрій та основні напрями діяльності «гарантійної» держави повинні бути закріплені в правовій формі. В його уявленні «гарантійна» держава – це істинно права держава. Основу її конституції повинна складати не декларація прав людини і громадянина, а «Декларація обов'язків держави». При цьому вчений не заперечував індивідуальних прав і свобод громадян, однак він вважав, що ці права зависають у повітрі, якщо не гарантуються обов'язками держави по відношенню до своїх громадян [8, с. 373].

За словами М. Алексєєва, сучасні суспільства стоять під загрозою нового небувалого безправ'я. У такій духовній атмосфері час знову прозвучати голосу, який би з усією силою підкреслив цінність ідеї права, обґрунтувавши її новими пізнавальними прийомами, незнайомими минулій історії юридичної думки [9, с. 98].

Зазначене означає, що відповідальна держава обов'язково має бути правовою державою, для якої утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком, як це зазначено у статті 3 Конституції України. Проте, незважаючи на таке конституційне закріплення головного обов'язку, держава в Україні жодним чином ще не може характеризуватися як права держава, в чому одностайні всі вітчизняні правознавці.

Більше того, українська держава є серйозно «хворою», враженою, як уже було відзначено, тотальною корупцією в умовах суспільства, яке так само «хворе» на небезпечний для його існування правовий нігілізм. Для того, щоб діанозувати хвороби держави, у світовій практиці розроблено чимало показників розвитку і стану держави. На думку С. Куріца і В. Воробйова, найбільш повно відбивають мету соціальної правової держави або ліберально-демократичної держави із соціальним захистом населення такі показники, як ВВП (валовий внутрішній продукт), що вираховується Всесвітнім банком, ІРПІ (індекс розвитку людського потенціалу, індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя та інших показників країни), що обчислюється ООН, та ІСК (індекс сприйняття корупції), стандарти політичних прав і громадянських свобод, розраховані за методикою Freedom House [10, с. 224].

Аналіз даних показників фахівцями засвідчує, що виникла стійка тенденція регресу в соціальному і державно-правовому розвитку України, яка підтверджує відзначений нами діагноз. Ураховуючи вказану тенденцію, подолання тотальної корупції та правового нігілізму стає об'єктивно необхідною умовою формування такої правової культури, з якою складеться протилежна тенденція – прогресу в розвитку української державності та національної правової системи.

У зв'язку із цим слід відзначити, що в літературі авторами пропонуються різноманітні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовного процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правосвідомості; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України з нормативними актами Європейського Союзу [11, с. 325].

Серед найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України М. Багмет називає повне очищення від корупції, створення таких «правил гри» у вигляді стабільної законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва [12]. У свою чергу, О. Костенко стверджує, що якість життя кожного члена суспільства залежить не лише від якості державних інституцій та інституцій громадянського суспільства, а й визначальним чином залежить від стану «людського фактора», тобто від соціальних властивостей (зокрема, від правової і моральної культури) кожного члена суспільства, з якими громадянин вступає в суспільні відносини. Якщо правова і моральна культура («людський фактор») наших співгромадян не є розвинутою до європейського рівня, то жити по-європейськи нам не вдасться! [13, с. 16].

Із точки зору інших авторів, основу становлення політичної нації і формування національної правової культури та правосвідомості мають складати такі ціннісні орієнтири: зміщення акцентів з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» – держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів; ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на базі загальноприйнятної мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі; держава в даній системі цінностей мислиться не як самодостатня мета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації; Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їх спільна Батьківщина; забезпечення правової рівності громадян України, їх духовна та культурна цілісність і самобутність; культивування як національної самоповаги, патріотизму, так і культурної й психологічної сприйнятливості до прогресивних надбань інших націй; усвідомлення громадянами України майбутнього розвитку як результату співпраці в громадянському демократичному суспільстві; зняття з національної ідеї ідеологічної забарвленості; піднесення громадянських і соціальних цінностей на рівень загальнонаціональних [14, с. 254].

Не вдаючись до аналізу пропонує різних авторів шляхів і ціннісних орієнтирів щодо розвитку правової культури та правосвідомості громадян в Україні, вкажемо на відсутність системного підходу до вибору та визначення цих шляхів і орієнтирів, насамперед, через різноманіття ідейних засад і орієнтирів, якими керуються автори в підходах до розвитку різних суспільних інститутів.

Як зазначає О. Данильян, соціальні інститути являють собою сукупність осіб, закладів, забезпечених певними матеріальними засобами, системою санкцій і виконуючих

певну суспільну функцію. Іншими словами, це елементи соціальної системи, визначені механізми формалізації і регулювання поведінки суб'єктів у конкретній сфері за допомогою законів, моральних, правових, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної, правової, економічної доцільності. Отже, весь комплекс безпосередніх і опосередкованих дій суб'єктів і закладів суспільства спрямований на формування правової культури і являє собою сутність соціальних інститутів у цій сфері. До основних інститутів, що тією чи іншою мірою виконують функцію формування правової культури в перехідному суспільстві, автор відносить державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і суспільні рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, регулювання правових конфліктів та ін.

Під оптимізацією діяльності соціальних інститутів із формування правової культури в цьому контексті він розуміє приведення даних інститутів у такий стан, який дозволяє їм виконувати визначені для них функції найбільш ефективно за критеріями оптимальності. Основним таким критерієм оптимальності соціальних інститутів із формування правової культури слугує досягнутий рівень правової поведінки, правового виховання, правосвідомості і правозастосування в даному суспільстві, який визначається сукупністю різних емпіричних методів.

Оптимізація конкретного соціального інституту з формування правової культури в перехідному суспільстві дозволяє вироблення технологій соціальної діяльності, в рамках яких ця діяльність дає максимальний результат. Це можливо за умови, коли напрямки, форми і методи формування правової культури відповідають характеру існуючої правової реальності. Таким чином, оптимізація діяльності соціальних інститутів із формування правової культури надає цьому процесу форми, які здатні найбільшою мірою використовувати конструктивний потенціал існуючої правової реальності, знизивши до мінімуму її деструктивні складові. У цьому автор вбачає суть оптимізації діяльності соціальних інститутів із формування правової культури перехідного суспільства [15].

Боротьба з негативними явищами державного і суспільного життя, зокрема правовим нігілізмом і корупцією, вимагає системного підходу до їх подолання. Як наголошено, корупція є своєрідним відображенням основних соціальних процесів, що відбуваються в державі та суспільстві, здійснює негативний вплив на економіку, політику, право, ідеологію тощо. Високий рівень корупції є відображенням неефективності влади, недосконалості найбільш важливих державних та суспільних інститутів. Тому вироблення та застосування дієвих заходів, які на практиці реалізували верховенство права і які допомагали ефективно протистояти корупції, є пріоритетним завданням держави [16, с. 75].

Таким чином, подолання корупції і правового нігілізму варто розглядати як обов'язково необхідні умови формування правової культури в Україні, створення яких відкриває можливість вирішення цієї задачі на основі науково обґрунтованої правової ідеології. Вироблення такої ідеології – актуальне завдання вітчизняної юридичної науки.

Висновки. Вважаємо, що вирішення проблеми правової культури є найбільш суттєвим, ключовим питанням у реалізації ідеї правової держави, що знайшла втілення в Конституції України. Для сучасної України утвердження правової культури в умовах фактичного руйнування її правової системи (а на це вказують уже чимало вчених-правознавців) стає питанням життя і смерті країни. Адже там, де закон не має сили і знаходиться під чиєюсь-небудь владою, як вчив Платон, близька загибель держави.

Список використаної літератури:

1. Авакьян С.А. Государственно-правовая ответственность. Советское государство и право. 1975. № 10. С. 16–24.
2. Поляков С.Б. Юридическая ответственность государства. М.: Юридический Мир, 2007. 432 с.
3. Бауэр А.В. Региональные особенности. Юрист. 2005. № 28.
4. Осипов М.Ю. Понятие и соотношение правового регулирования и правотворчества: монография. М.: Изд-во СГУ, 2010. 221 с.
5. Томсинов В.А. Николай Николаевич Алексеев (1879–1964). Библиографический очерк // Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. М.: Зерцало, 2008. С. VII–XXII.
6. Алексеев Н.Н. Общая теория государства. Вып. 1-2. Прага, 1925. 356 с.
7. Алексеев Н.Н. Теория государства. Теоретическое государствоведение. Государственное устройство. Государственный идеал. Издание евразийцев. Париж, 1931.
8. Алексеев Н.Н. О гарантийном государстве // Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. М., 1988. С. 372–385.
9. Алексеев Н.Н. Религия, право и нравственность. Париж: YMCApress, 1930. 106 с.
10. Куриц С.Я. Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права: монография; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. М.: МГИМО (У) МИД России, 2009. 472 с.
11. Клімова Г.П. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / [Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.]; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2009. С. 307–325.
12. Багмет М.О. Історія та практика державного управління і місцевого самоврядування в Україні. Миколаїв: Вид-во МДГУ. 2006. 292 с. II том. URL: <http://buklib.net/books/35885/>.
13. Костенко О.М. Щодо антикорупційного потенціалу «людського фактора», або Про «камінь, яким зневажили будівничі». Право України. 2015. № 12. С. 14–21.
14. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Заред. В.С. Крисаченка. К.: НІСД, 2004. 648 с.
15. Данильян О. Деякі напрямки формування правової культури в перехідному суспільстві. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2105/1/Danilyan.pdf>.
16. Андрійко О.Ф., Нагребельний В.П., Кисіль Л.Є., Педько Ю.С., Дерезь В.А., Пухтецька А.А., Кірмач А.В. Принцип верховенства права: проблеми тлумачення та застосування в адміністративному праві // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. С. 71–77.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Макаренко Лариса Олександрівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Makarenko Larysa Oleksandrivna – Candidate of Law Sciences, Senior Researcher Department of Theory of State and Law of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine

Makarenko_Lora@ukr.net